

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 58
Godina XXIX
Novembar, 2024.
[str. 111-139]

© Monos 2024

Mustafa Kamarić i transformacija Islamske zajednice: analiza uticaja iz 1960- ih godina 20. vijeka

Prof. dr. Amir Duranović

Mustafa Kamarić predstavlja jednu od značajnijih, a veoma slabo istraženih i znanstveno obrađenih ličnosti savremene bosanskohercegovačke historije. Istaknuti profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu i član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine čiji je život tragično okončan u saobraćajnoj nesreći 1973. godine, tokom 1960-ih godina 20. vijeka obavljao je dužnost predsjednika Sabora Islamske zajednice u više mandata. Ovaj rad ima za cilj analizirati najkrupnija pitanja s kojima se Islamska zajednica suočavala tokom navedenog vremenskog okvira te mjesto i ulogu Mustafe Kamarića u navedenim procesima. Zasnovan na skromnim polazištima u literaturi, te izvornoj arhivskoj građi iz arhivskih ustanova iz Bosne i Hercegovine i Srbije, rad teži oslikati Kamarića kao djelatnu ličnost, aktera povijesti koji preuzete obaveze obavlja savjesno i odgovorno, pomaže rješavanju problema i doprinosi afirmaciji zajednice kojoj povijesno pripada.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Islamska zajednica, Mustafa Kamarić, Sulejman Kemura, Jugoslavija, Bošnjaci, socijalizam, islam, muslimani, transformacija.

“U saobraćajnoj nesreći koja se juče oko 10 sati dogodila kod austrijskog mjesta Feldkirchena poginuo je dr Mustafa Kamarić, redovni profesor sarajevskog Pravnog fakulteta i član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sinoć je u Sarajevu formiran odbor za sa-

hranu preminulog profesora Kamarića”¹. Navedena je vijest s naslovnice sarajevskog *Oslobođenja* obavijestila o kraju života istaknutog akademika i profesora, ali i tada aktuelnog predsjednika Vrhovnog sabora Islamske zajednice. Ono što prvom viješću nije istaknuto, jeste da je u navedenoj saobraćajnoj nesreći život izgubila i njegova supruga Asija.² Tako je okončan život u potpunosti posvećen obrazovanju i nauci te razvoju bosanskohercegovačkog društva. Na pedesetogodišnjicu tragične smrti, bezmalo pola vijeka kasnije, o Mustafi Kamariću u bosanskohercegovačkoj historiografiji možemo čitati usput, u prigodnim tekstovima objavljenim u *Gračaničkom glasniku*, časopisu Kamarićeva zavičaja kojem se životno posvetio osnivanjem biblioteke,³ ili *Historijskim pogledima*,⁴ te ponekom naslovu posvećenom drugim, krupnijim pitanjima savremene bosanskohercegovačke historije, kako je to, na primjer, vidljivo u knjizi o Islamskoj zajednici u jugoslavenskom socijalizmu,⁵ ili u naslovima posvećenim Kamarićevom zavičaju.

Iz osvrta na tekstove o Kamarićevom zavičaju, kako je pokazao Omer Hamzić u svojim radovima, a koji su uglavnom posvećeni drugim temama, moguće je

izvesti valjan zaključak kako je prostor za istraživanje mjesta i uloge Mustafe Kamarića u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiji i dalje otvoren te stoga podložan novim istraživačkim prilozima. Zbog toga nije nevažno naglasiti da ga je smrt zatekla “na funkciji redovnog profesora Pravnog fakulteta u Sarajevu, zatim šefa katedre državnog i međunarodnog prava, predsjednika Savjeta Pravnog fakulteta, Predsjednika udruženja za upravne nauke SR Bosne i Hercegovine, člana Glavnog Odbora saveza udruženja pravnika Jugoslavije, člana Pravnog savjeta Republičkog izvršnog vijeća SR Bosne i Hercegovine, člana Instituta za uporedno pravo u Beogradu, člana Instituta za uporedno zakonodavstvo u Parizu, člana Ustavne komisije Skupštine SR Bosne i Hercegovine i člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine”⁶. Namjera je ovoga rada, prema tome, oslikati mjesto i ulogu Mustafe Kamarića u okviru aktivnosti u svojstvu predsjednika Vrhovnog sabora Islamske zajednice u vremenskom periodu 1960-ih i početkom 1970-ih godina 20. vijeka, vremenu u kojem se duboko transformiralo bosanskohercegovačko društvo, a što se odrazilo i na prilike u Islamskoj zajednici, očekujući da će i

1 *Oslobođenje*, god. XXX, br. 9135, Sarajevo, 7. novembar 1973, 1.

2 *Glasnik VIS*, god. XXXVII, br. 1-2, 1974, 4.

3 Hamzić, Omer. “Likovi zavičaja, Dr. Mustafa Kamarić, prvi Gračanlija doktor nauka”, *Gračanički glasnik*, br. 15, Gračanica 2003, 27-30.

4 Hamzić, Omer. “Jedan pogled na život i djelov akademika Mustafe Kamarića. Dugogodišnji profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, istaknuti funkcioner Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i osnivač Narodne biblioteke u Gračanici”, *Historijski pogledi*, br. 2., Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2019., 230-242

5 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Sarajevo: UMHS, 2021.

6 *Glasnik VIS*, god. XXXVII, br. 1-2, 1974, 3-4.

drugi aspekti Kamarićeva životopisa dobiti zasluženu znanstvenu pažnju. Želimo na odabranim primjerima iz historije Islamske zajednice navedenog vremenskog okvira pokazati mjesto i ulogu Mustafe Kamarića u procesima u koje je, s pozicije predsjednika Vrhovnog sabora, bio direktno uključen cijeneći istaknute zasluge i doprinose koje je svojim stručnim radom ugradio u instituciju Islamske zajednice i time aktivno doprinio “da se reformiše dotadanje zakonodavstvo u Islamskoj zajednici i osavremeni prema prilikama i vremenu u kojem se živi”.⁷ Ko je, dakle, bio Mustafa Kamarić i šta su njegove zasluge za razvoj Islamske zajednice u jugoslavenskom socijalizmu?

ISLAMSKA (VJERSKA) ZAJEDNICA U JUGOSLAVENSKOM SOCIJALIZMU

Da bismo potpunije razumjeli mjesto i ulogu Mustafe Kamarića u transformacijskim procesima kroz koje je prolazilo bosanskohercegovačko društvo, odnosno Bosna i Hercegovina kao jugoslavenska republika, s posebnim fokusom na promjene u Islamskoj (vjerskoj) zajednici, pa posljedično i na njene formalne članove – muslimane, odnosno Bošnjake, kao narod čije se konačno političko priznavanje prelimalo upravo u decenijama kada je Mustafa Kamarić aktivno djelovao unutar struktura Islamske zajednice, neophodno je skrenuti

pažnju na određena, možda bi se moglo reći i – opća mjesta, historije Islamske zajednice od sredine 1950-ih do sredine 1970-ih godina 20. vijeka. Smatramo to naročito značajnim jer, kako je već s pravom primijetio Omer Hamzić u svom tekstu o Kamariću, ističući njegov doprinos i “neshvatljivo veliku energiju u rješavanju mnogi zamršenih i za to vrijeme osjetljivih problema sa kojima se suočavala Islamska zajednica u svom svakodnevnom radu”, to je danas, tvrdi Hamzić “potpuno zaboravljeno”. Odnosno, Kamarića se “poneko [ga se] sjeti jedino u negativnom kontekstu, kao najbližeg saradnika ‘komunističkog’ reis-ul-uleme Sulejman ef. Kemure (stavljajući mu to valjda u grijeh), uz epitet ‘desne ruke Kemurine’ i naljepnicu’ režimskog činovnika”.⁸ Ovakva postkomunistička konfabuliranja utemeljena na dominantno savremenim prilikama “više duguju željama sadašnjice nego logici prošlosti”,⁹ pa Mustafu Kamarića i njegovo djelovanje ipak treba promatrati u kontekstu vremena u kojem je živio i radio, ideala za koje se zalagao, a ne samo u perspektivi poželjne slike prošlosti.

Vrijedno je naglasiti da je u širem vremenskom rasponu od kraja Drugog svjetskog rata pa do početka 1970-ih godina 20. vijeka Islamska zajednica prošla tri epizode odnosa države prema Zajednici kao instituciji. Naime, u jednoj dosta sumarnoj “Informaciji o nekim as-

7 Isto, 1.

8 Hamzić, Omer. “Jedan pogled na život i djelov akademika Mustafe Kamarića”, 240.

9 Konrad, Sebastijan. *Šta je globalna istorija?* Beograd: Arhipelag, 2021, 88.

pektima stanja i delovanja verskih zajednica u Jugoslaviji¹⁰; naglašeno je kako je Islamska zajednica prošla put od "direktnne povezanosti vrhova zajednice sa organima državne uprave, preko izvesnog osamostaljivanja i razvijanja šire aktivnosti, pa do sadašnjeg stepena emancipacije od državne uprave".¹¹ Ukoliko bismo ovu ocjenu, izrečenu od strane nosilaca direktnih odnosa države sa crkvama i vjerskim zajednicama u socijalističkoj Jugoslaviji pokušali pretočiti u manje periodizacijske okvire, mogli bismo kazati kako prvu poslijeratnu deceniju, do sredine 1950-ih godina karakteriše stanje "direktnne povezanosti vrhova zajednice sa organima državne uprave", dakle period od 1945. do kraja 1950-ih. Postupak "izvesnog osamostaljivanja i razvijanja šire aktivnosti" mogao bi biti situiran od kraja 1950-ih do kraja 1960-ih godina, dok bi "sadašnji stepen emancipacije od državne uprave" vremenski odgovarao početku 1970-ih godina 20. vijeka budući da je i navedena Informacija nastala upravo tada.

U navedenom vremenskom okviru Islamska zajednica je u organizacijskom smislu prošla temeljite transformacije, ali je dobila i novo rukovodstvo na dvjema ključnim pozicijama unutar svoje orga-

nizacione strukture. Ukoliko se opredijelimo za periodizaciju koju bismo povećali sa promjenama u ustavnoj strukturi jugoslavenske države, u tom slučaju dolazimo do zaključka da je Islamska zajednica od 1953. godine, kada je usvojen Ustavni zakon i Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica do 1974. godine, kada je usvojen posljednji ustav socijalističke Jugoslavije "doživjela krupne promjene usvajanjem Ustava 1959. Uz novi Ustav iz 1969, kada su usvojene sitnije korekcije, ali u novoj redakciji, bile su to dvije najznačajnije vremenske odrednice u kojima se utjecalo na oblikovanje i funkcioniranje organizacione strukture Islamske zajednice".¹² Ne bez razloga, dakako, treba naglasiti da su navedene promjene unutar Islamske zajednice izvedene posredstvom "rukovodstva Islamske zajednice, odabranog i kontroliranog od strane države".¹³ Na rukovodećim pozicijama, reisul-ulemu Ibrahima ef. Fejića naslijedio je Sulejman ef. Kemura 1957. godine,¹⁴ dok je Sulejmana Filipovića na mjestu predsjednika Sabora naslijedio Mustafa Kamarić, 1959. godine.¹⁵ Sarajevsko *Oslobođenje*, kao i beogradska *Politika* izvijestili su o izborima u Islamskoj zajednici i izboru Kamarića za predsjednika Sabora IVZ za

10 AJ, SKVP, 144-131, Savezna komisija za vjerska pitanja – Informacija o nekim aspektima stanja i delovanja verskih zajednica u Jugoslaviji.

11 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 54-56.

12 *Isto*, 59.

13 *Isto*.

14 Duranović, Amir. "Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice u FNRJ"; *Mustafa Imamović – 45 godina nauc nog i publicistic kog rada* – zbornik radova. Sarajevo/Gradačac: Institut za istoriju Sarajevo – JU Javna biblioteka "Alija Isaković" Gradačac – University Press Sarajevo, 2010, 347-356. Također, vidi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 153-165.

15 *Glasnik VIS*, god. XI, br. 1-3, 1960, 84-85.

Bosnu i Hercegovinu.¹⁶ I Filipović, tada već penzioner, kao i Kamarić – u Sabor su ušli iz sarajevskog izbornog okruga, a na spisku za izbor članova Vrhovnog Sabora IVZ u FNRJ (IV saziv), Filipović i Kamarić predvode listu članova iz Bosne i Hercegovine.¹⁷

Uobičajeno za historiju Islamske zajednice, organizacionu strukturu utemeljenu na dvojnosti poslova “pratilo je dvojno porijeklo kadrova koji su upravljali ovim poslovima, pa je tako cjelokupna historija Islamske zajednice obilježena aktivnom participacijom ulemanskog i laičkog osoblja u upravljanju Zajednicom, a vrlo često se između ovih dviju struja vodila borba za prevlast”.¹⁸ Ipak, da bi se razumio početak “izvesnog osamostaljivanja i razvijanja šire aktivnosti” kao druga bitna faza u odnosima između države i Islamske zajednice, nije beznačajno primijetiti kako je starijeg Ibrahim ef. Fejića zamijenio znatno mlađi Kemura,¹⁹ a Filipovića – čijom biografijom dominiraju ratne zasluge, zamjenjuje profesor univerziteta – Mustafa Kamarić. Izborna sjednica, odnosno “prvo zasjedanje četvrtog saziva Sabora Islamske vjerske zajednice” održano je 25. novembra 1959. godine u Sarajevu, kojim je prvobitno predsjedavao najstariji član Sabora Mehmed Fidahić, a na prijedlog Sulejmana Filipovića koji je “u ime svoje i u ime pet članova Sabora:

Mehmeda Salihspahića, Mehmeda Kapetanovića, Hasana Pilava, Rasima Tabakovića i Jusufa Pečenkovića” predložio Mustafu Kamarića za predsjednika, sa potpredsjednicima muftijom Muhamed Ševket ef. Kurtom, muftijom hafizom Omer ef. Džabićem i Mustafom ef. Ševom kao sekretarom, nije bilo primjedbi niti drugih prijedloga. Stoga je Sabor vrlo brzo konstatovao izbor novog rukovodstva na čijem čelu je bio Kamarić, koji je praktično odmah poslije toga preuzeo predsjedavanje Saborom. Na mjestu predsjednika Sabora ili Vrhovnog sabora ostao je s kraćim prekidima sve do automobilske nesreće u kojoj je okončan njegov život.²⁰

Kako je već naznačeno, nije nevažno skrenuti pozornost na simboličku snagu generacijske promjene koja je s krajem 1950-ih godina došla u Islamsku zajednicu, kao ni činjenicu da se na najvišem parlamentarnom mjestu unutar Islamske zajednice našao istaknuti intelektualac, profesor i čovjek čiji je odnos prema jugoslavenskom komunističkom pokretu i vlasti nakon 1945. godine praktično bio poznat tokom Drugog svjetskog rata. Tada je, naime, Kamarić, iako predratni “Gajretovac”, od simpatizera–dolaskom partizanskih jedinica u sjeveroistočnu Bosnu–postao predsjednik ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora u Gračani, a na kraju rata, u maju 1945. godine

16 AJ, SKVP, 144-141-766, Press-Clipping: *Oslobođenje*, 26. XI 1959; *Полумука*, 26. XI 1959.

17 AJ, SKVP, 144-41-388. Spisak novih članova Sabora IVZ u Sarajevu i njihovih zamjenika po izbornim okruzima i Članovi Vrhovnog sabora IVZ u FNRJ IV saziva.

18 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 36.

19 Isto, 157.

20 Hamzić, Omer. “Jedan pogled na život i djelov akademika Mustafe Kamarića”, 238-239.

predsjednik Opštinskog odbora u Gračanici.²¹ Odnos prema NOB-u, naravno, bio je veoma bitna biografska komponenta bilo koje poslijeratne kadrovske križaljke, pa tako i ove.²² Po preuzimanju predsjedavanja Saborom, u novembru 1959. godine, Kamarić se zahvalio dotadašnjem predsjedniku Filipoviću “obećavajući da će novo pretsjedništvo nastojati da radi bar ne zaostajući za onim što je dosadanje pretsjedništvo radilo”.²³ Kamarića je na mjestu predsjednika Sabora, gotovo identično kao i Kemuru kada je izabran za reisul-ulemu, unutar Islamske zajednice zatekao osnovni problem funkcioniranja Islamske zajednice, a koji bi se dao sažeti u dva pojma, *imovina* i *kadrovi*. Kazano riječima iz Izvještaja saborskog odbora, a koji je podnesen na istoj sjednici 25. novembra 1959. godine, izvjestioci su naglasili da je “naša [je] dužnost da na ovom prvom zasjedanju novog Sabora ukažemo na nekoje naše važnije probleme. Osnovni problemi IVZ jesu: materijalna odnosno finansijska sredstva i kadrovi. Ta dva problema usko su povezana, jer bez sredstava nema ni kadrova, a bez kvalifikovanih kadrova nema ni pravilnog ni uspješnog rada na terenu”.²⁴

Izvjestioci su, dakako, bili veoma svjesni okolnosti i vremena u kojem su živjeli jer su jasno naglasili da se “naša zemlja [se] izgrađuje na socijalističkim osnovama, pa se zakoni njene izgradnje protežu na sve građane i vjeroispovijesti. Ti zakoni neminovno su morali da zahvate i vakufsku imovinu”.²⁵ Naravno, radilo se o početku primjene prethodno usvojenog Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, koji je donesen 1958. godine. Ovim zakonskim rješenjem “vakufima Islamske zajednice oduzeta je imovina, čime su suštinski prestali postojati razlozi i bilo kakvi uvjeti za rad organa vakufske uprave”, što se odrazilo na izmjene ustava Islamske zajednice naredne 1959. godine,²⁶ ali je i odredilo novu dinamiku u djelovanju Islamske zajednice.²⁷ Zbog navedenog su glavni problemi koje je trebalo rješavati u narednom periodu bili povezani s imovinom i kadrovima. Nešto kasniji Izvještaj o radu Vrhovnog islamskog starješinstva i Vrhovnog saborskog odbora u FNRJ u vremenu od 18. decembra 1958. do 17. decembra 1959. godine, a koji je podnesen Vrhovnom saboru Islamske vjerske zajednice u FNRJ na dan 17. decembra 1959. godine, pitanje novog ustava IVZ uglavnom kratko spominje definirajući

21 Isto, 236.

22 AJ, SKVP, 144-72-556.

23 *Glasnik VIS*, god. XI, br. 1-3, 1960, 85.

24 *Glasnik VIS*, god. XI, br. 1-3, 1960, 87.

25 *Isto*.

26 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 44.

27 Salkić, Muhamed. *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El Kalem, 2001, 221. Za detaljniju elaboraciju oduzimanja imovine Islamske zajednice u vremenskom periodu od kraja Drugog svjetskog rata do 1961. godine vidi: Bećirović, Denis. «Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine», *Prilozi*, 40/2011, 171-193.

ga kao “djelomično izmijenjeni i nadopunjeni Ustav IVZ od 26. VIII 1947. g. čiji su propisi po čl. 1-16 ostali isti” do bi nešto kasnije bilo naglašeno kako su predložene izmjene “koje su se ukazale nužnim u toku njegove 12-godišnje primjene u praksi, u cilju uspostavljanja boljeg i zdravijeg stanja u IVZ i uprošćavanja poslovanja njezinih organa”.²⁸ Iako su ovim Izvještajem, kojeg je kao predsjednik Komisije za izradu Nacrta i dopune Ustava IVZ podnio Derviš Tafro, izmjene iz 1959. predstavljene kao sitnije korekcije, ipak je pitanje nacionalizacije vakufske imovine dominantno odredilo temeljne pravce kretanja odnosa države prema Islamskoj zajednici, kao i suštinskoj ovisnosti Zajednice od državnih dotacija, čime je bila ostvarena efektivna kontrola nad Islamskom zajednicom. Brojna pitanja u vezi s *kadrovima i imovinom*, koja se pojavljuju tokom 1960-ih godina, a o kojima će na odabranim primjerima biti više riječi u nastavku ovoga teksta, pokazuju kako su osnovni tokovi unutar Zajednice bili definirani akcijama koji su polazište imali u državnim strukturama.

MUSTAFA KAMARIĆ – PREDSJEDNIK SABORA I PROBLEMI UNUTAR ISLAMSKJE ZAJEDNICE

Nešto detaljnije sagledavanje izbornog procesa unutar Islamske zajednice krajem 1950-ih godina, kada je Mustafa Kamarić prvi put postao predsjednik Sabora, podrazumijeva osvrt na dinamiku

promjena koje su počele sredinom 1950-ih, kada se počeo “pripremati teren” za imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reisul-ulemu, pa do 1963. godine – kada su provedeni izbori za novi mandatni period u skladu sa članom 22. Ustava Islamske vjerske zajednice od 13. jula 1959. prema kojem se Sabor Islamske zajednice bira na četiri godine,²⁹ jer je do tada uglavnom okončano strukturiranje novih organa Islamske zajednice, novog rukovodstva i primjene novih propisa [na jednom mjestu se navodi da se “reorganizacija neće tako brzo sprovesti”], o čemu zapažene podatke nalazimo u dokumentima republičke Komisije za vjerska pitanja. Tada je, naime, rezimirano održavanje izbora u Islamskoj zajednici iz čega je moguće načiniti uvid u tok procesa koji je trajao duži vremenski period – jer je izborni sistem unutar Islamske zajednice bio relativno složen i analizirati pozicioniranja različitih aktera, u državnim, ali i strukturama Islamske zajednice, odnos “starih” i “novih” kadrova, njihove međusobne veze, relacijske odnose i prijeporna pitanja. Gotovo sve od navedenog je važno za dvosmjerno promatranje historije Islamske zajednice navedenog vremenskog okvira, ne samo kako je bilo od kraja Drugog svjetskog rata do kraja 1950-ih godina, nego i kojim pravcima se dinamika razvijala i narednih petnaestak godina, do sredine 1970-ih.

Odluka da se ide u izbor i imenovanje novog reisul-uleme, na primjer, do-

28 AJ, SKVP, 144-41-388.

29 Glasnik VIS, god. XXVI, br. 11-12, 1963, 582-584.

nesena je nekoliko godina prije nego li je Sulejman ef. Kemura ustoličen 1957. godine. Navedeni je postupak uglavnom dobro poznat stručnoj javnosti kroz nekoliko objavljenih radova i knjiga,³⁰ ali vrijedi podsjetiti kako su aktivnosti Republičke komisije za vjerska pitanja u navedenom slučaju bili posljedica veoma dobro osmišljene strategije, koja je u konačnici i rezultirala željenim ishodom. U Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, recimo, Selmo Hašimbegović je veoma detaljno elaborirao stanje u Islamskoj zajednici zaključujući da je za promjenu stanja neophodno aktivirati “neke članove Vakufskog sabora i članove Sabora u Sarajevu kao što su Filipović i Kemura. To su ljudi koji su i lično u mogućnosti i sposobni da rade, da uoče situaciju na terenu i da stvarno pomognu u rješavanju tih problema”.³¹ Postupak je krenuo poznatim putem koji je uključivao razgovore sa dotadašnjim reisul-ulemom Ibrahimom ef. Fejićem, kojeg je trebalo “privoliti” da se penzionise,³² ali i da se eliminiiraju bilo kakve pretpostavke koje

bi spriječile planirani ishod – Sulejmana ef. Kemuru na mjestu reisul-uleme.³³

Nekoliko godina nakon što je Kemura imenovan za reisul-ulemu, a u međuvremenu Kamarić postao predsjednik Sabora umjesto Sulejmana Filipovića, upravo je sa Kemurom razgovarano o tome kako i na koji način vršiti izbore unutar Islamske zajednice za naredni mandatni period, što je ustvari predmet ovog osvrta iz 1963. godine. Iako je Kamarić od 1959. godine na mjestu predsjednika Sabora, u postupku novog izbornog procesa uvijek je naglašavano rješavanje izbora već ustanovljenom dobitnom kombinacijom koja, kako sami akteri priznaju, zapravo i nije nešto što bismo pripisali komunističkom načinu ovladavanja Zajednicom. Kada je, na primjer, reisul-ulema Kemura razgovarao sa Todom Kurtovićem 10. oktobra 1962. godine, naglasio je kako u “izborima za rukovodstvo u IVZ [...] praktikuju način glasanja koji je uveo Spaho tj. ‘postoji samo jedna kandidaciona lista za koju se glasa, što je njegovim [reisovim, op. a] re-

30 Radić, Radmić. «Islamska verska zajednica 1945-1970. godine». *Historiografski vidici I*, 32/05,

Sarajevo: Forum Bosnae, 2005, 99-134. Duranović, Amir. “Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice u FNRJ”, 347-356. Također, vidi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 158-164.

31 AJ, SKVP, 144-19-234, Zapisnik sa sednice Komsije za verska pitanja Saveznog izvršnog veća održane 20. decembra 1956. godine.

32 ABH, KVP, K5, 1956-57, 136/57, Plan i mjere oko izbora novog Reis-ul-uleme. U okviru priprema za izbor novoga reisa s tada “aktuelnim Fejićem trebalo je naći najzgodniji način za njegovo povlačenje s pozicije reisul-uleme. Tim se razgovorima nastojala isposlovati odgovarajuća ostavka, a zatim ga uvjeriti da time ništa ne gubi, ‘sem izvjesnog tereta i obaveza’. Nadalje, naglašene su mu ‘mogućnosti za pristojan život, odnosno obaveze prema njemu kao čovjeku koji je za sve vrijeme konstruktivno djelovao’. To je podrazumijevalo ‘trosoban nov komforan stan, koji se nalazi na lijepom mjestu Sarajeva’, penzija u visini dotadašnje plate koju je imao kao reisul-ulema, dio namještaja koji je koristio u Vrhovnom islamskom starješinstvu, te automobil na upotrebu, koji bi koristilo i Vrhovno islamsko starješinstvo. Ovim su bili ‘prihvaćeni svi zahtjevi, koje je zvanično ili poluzvanično’ postavljao». Vidi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 157, bilj. 329.

33 Duranović, Amir. “Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice u FNRJ”, 347-356. Također, vidi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 158-164.

čima 'za sada, ipak najbolji način jer bi u suprotnom mi /misli na pozitivne snage unutar IVZ/ mogli ostati kratkih ruka-va"³⁴ I premda su komunisti u prvim poslijeratnim godinama svojim ustavnim i drugim intervencijama unutar strukture Islamske zajednice nastojali eliminirati rješenja u organizacionoj strukturi Islamske zajednice od prije 1945. godine, i to baš iz razloga jer su "austrijsko" ili "Spahino" naslijeđe,³⁵ u slučaju jedne izborne liste za koju se glasa – to se nije promijenilo.

Upravo u ovakvom ključu treba čitati i razumijevati sjednicu, odnosno, sjednice na kojima je i Mustafa Kamarić izabran za predsjednika Sabora, što je bilo navedeno i u ocjeni Republičke Komisije za vjerska pitanja iz koje vidimo koordinirane aktivnosti koje su uključivale Fazliju Alikalfića, Rešada Dizdarevića, Sulejmana Filipovića, Todu Kurtovića i Mesuda Fazlagića, a koji su sa Kamarićem, svako na svoj način, trebali osigurati realiziranje planiranih izbora, uključujući i prijedlog za se Kamarić izabere za predsjednika Vrhovnog sabora 1963. godine. Izborni je proces označen kao značajan jer "treba imati na umu i već sada vršiti pripreme i voditi razgovore po tom pitanju, čime ćemo izbjeći da nam u odbore udju neprijatelji i njima slični, sa kojima ne bi mogli naći zajednički jezik i koji bi nam stvarali probleme. U ove odbore ne

treba da ulaze ateisti"³⁶ Opaska da u odbore "ne treba da ulaze ateisti" rezultat je razgovora sa Kemurom, jer je ranija praksa takvih izbora suštinski otežavala način komunikacije prema muslimanima kao vjernicima, pa je zaključeno "da se u Sabor ne biraju ateisti iz poznatih razloga, nego poštenu, dobri i ugledni građani i vjernici", a za predsjednika Sabora "predvidja se kao kandidat dr. Mustafa Kamarić, profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu"³⁷

Naizgled usputni komentari izvjestioca Rešada Dizdarevića o tome kakav profil ljudi treba da dominira Saborom, suštinski su važni za razumijevanje našeg savremenog odnosa prema Islamskoj zajednici i ljudima koji su bili na ključnim pozicijama tokom 1960-ih godina. Iz historije Islamske zajednice prve poslijeratne decenije jasno je vidljivo da se na određenim pozicijama nalazilo i "postavljenih ateista" što je bio suštinski problem kako za Zajednicu, tako i za Savez komunista, koji je ljubomorno čuvao monopoliziranu poziciju na vlasti. Insistiranje na "postavljenim ateistima" moglo je u konačnici rezultirati samo tihim otporom i teškoćama u komunikaciji. Ipak, opredjeljenje da "ateista" ne bude, ili da ih bude manje, a da u Sabor uđu "poštenu, dobri i ugledni građani i vjernici" pokazuje dinamiku promjena koje karakterišu 1960-e godine uopće.

34 ABH, KVP, K 16, 1962, Informacija br. 8, oktobar – novembar 1962. Detaljnije: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 48-50.

35 Duranović, Amir. "Organizaciona struktura Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i 'austrijsko naslijeđe". *Historijska misao*, god. 3, br. 3, 2017, 303-319.

36 AJ, SKVP, 144-66-523.

37 Isto.

I upravo na tom mjestu, a naročito u kontekstu razumijevanja odnosa starog i novog, starih i novih kadrova, te ključnih problema s kojima se suočavala Zajednica, treba razmatrati mjesto i ulogu Mustafe Kamarića i njegovog doprinosa funkcioniranju Islamske zajednice. Nakon što su završene sjednice Republičkog sabora 23. aprila i Vrhovnog sabora, 14. maja 1963. godine, ocijenjeno je da su oba sabora “protekla u znaku podrške Reis-ul-ulemi i Vrhovnom starješinstvu u njihovom radu. Bili su prožeti željama za što bolju saradnju sa državom i prevladavo je duh vjerske tolerancije. Upućeni su telegrami drugovima Titu, Starom [Đuri Pucaru, op.a] i Osmanu Karabegoviću”.³⁸

Kako je već prethodno naglašeno, Kamarićev odnos prema komunističkom pokretu bio je poznat još tokom Drugog svjetskog rata, i ta je komponenta njegove biografije uvijek naglašavana. Ali je isto tako važno naglasiti na koji način je okarakterizirano njegovo djelovanje i ponašanje unutar Islamske zajednice. Jedna kraća biografija Mustafe Kamarića, datirana na 22. maj 1963. godine, dakle, kada su zaokruženi izbori u Islamskoj zajednici, suštinski nam pruža mnoštvo mogućnosti za sagledavanje složenih odnosa društvene i političke scene u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata, ali i unutar Islamske zajednice. Ovom Kamarićevom biografijom, naravno, do-

minira vremenski okvir nakon Drugog svjetskog rata. Prethodno je naglašeno da je rođen u Gračanici 1906. godine, gdje je završio osnovnu školu, a šerijatsku gimnaziju u Sarajevu te Pravni fakultet u Beogradu. Navedeno je da je bio pitomac beogradskog Gajreta “Osman Djikić” te da je poslije diplomiranja radio u Ministarstvu unutrašnjih poslova, gdje je dobio otkaz 1941, ali se u Beogradu zadržao do početka naredne 1942. godine, kada odlazi u Gračanicu. Već naredne 1943. izabran je za “predsednika opštine, a ujedno je bio i predsednik ilegalnog narodno-oslobodilačkog odbora”.³⁹ Potom je istaknuto kretanje u državnoj službi sve dok nije postao honorarni nastavnik za predmet Upravno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu, gdje se, u momentu pisanja biografije i dalje nalazio kao “redovan profesor”.⁴⁰ Ipak, za stanje unutar Islamske zajednice te razumijevanje profila Mustafe Kamarića, interesantniji je drugi dio biografije, obimom i nešto značajniji, no u suštini skiciranje njegovog odnosa prema temeljnim pitanjima oko kojih su se kretali odnosi između države i Islamske zajednice.

Premda je u startu naglašeno da je “vrlo obazriv u komentaranju”, ipak je ocijenjeno da je nekoliko puta “istupao na šovinističkoj osnovi”, te da kod njega ima “nezdravih komentara i druge prirode”. Ovakvo polazišno karakteriziranje, Kamarića svrstava u mnoštvo ljudi čiju je

38 AJ, SKVP, 144-66-523, Informacija god. IV, br. 5, Sarajevo, 25. maj 1963.

39 AJ, SKVP, 144-72-556.

40 Ovaj dio biografije dominantno korespondira skici koju je načinio i Omer Hamzić. Vidi: Hamzić, Omer. “Jedan pogled na život i djelo akademika Mustafe Kamarića”, 230-242.

karakterizaciju provodila komunistička vlast, pa se prema tim “karakteristikama” kreirala slika (ne)poželjnih u određenim, vrlo konkretnim relacijskim odnosima. Cijenjeno je, nadalje, da je “hapšenja nekih političkih krivaca, pripadnika organizacije ‘MM’ /Korkut, Dobrača, dr. Sikirić, dr. Turković/ Kamarić [je] prikazivao kao atak na islamsku vjeru. Takodjer je isticao da se muslimani strožije kažnjavaju od pripadnika drugih vjeroispovijesti i za primer navodi da nije niko odgovarao za ‘pokolje muslimana u istočnoj Bosni’”.⁴¹ Dakle, odnos prema procesu/procesima pripadnicima pokreta Mladih muslimana, stavovi prema pojedincima iz navedene grupe, veoma su često i referentno mjesto prema kojem komunistička vlast ocjenjuje postupke aktera pojedinih povijesnih okolnosti i događaja. U slučaju odnosa unutar Islamske zajednice, to se pitanje opetovano ponavljalo od kraja Drugog svjetskog rata nadalje.⁴² Pitanje stepena “kažnjavanja muslimana” u odnosu prema drugima treba promatrati također u široj perspektivi i tu bi bilo korisno uporediti sljedeće podatke. Naime, ukoliko “ovako fokusiranu perspektivu pomjerimo u pravcu stjecanja nešto šire slike, a odaberemo, na primjer samo slučajeve sudskog progona vjerskih službenika, svećenika i sveštenika, dobit ćemo podatke koji nam također govore

o karakteru odnosa komunističke vlasti prema bosanskohercegovačkom društvu u prvoj poslijeratnoj deceniji. Tako su u vremenskom rasponu od 1945. do 1955. u Bosni i Hercegovini, u različitim sudskim procesima bila zahvaćena 154 svećenika Rimokatoličke crkve, naspram 48 sveštenika Srpske pravoslavne crkve i 110 imama Islamske zajednice”.⁴³ Okolnosti ovih sudskih procesa također su vrlo različite kao i stepen odgovornosti za djela koja su bila sastavni dio optužnica i presuda.

Ipak, veoma vrijednom i interesantnom se čini opaska o “pokoljima muslimana u istočnoj Bosni”, budući da je to jedno veoma krupno pitanje poslijeratne bosanskohercegovačke historije oko kojeg su, naročito u postkomunističkom vremenu, kreirane vrlo ambivalentne perspektive. Pa iako to nije tema kojom se na ovom mjestu bavimo, a to dakako zaslužuje veoma temeljita istraživanja i znanstvenu pažnju, ipak treba naglasiti da je bilo istaknutih ličnosti koji su tokom 1950-ih i 1960-ih godina, ukazivali na pitanja o kojima se potom, tek početkom sedamdesetih godina počelo žustrije raspravljati na različitim političkim forumima. Konačno, za razumijevanje profila Mustafe Kamarića, nije nevažna ni primjedba da “u krugu svojih najbližih prijatelja i istomišljenika, naše ru-

41 AJ, SKVP, 144-72-556.

42 Trhulj, Sead. *Mladi muslimani*. Zagreb: Globus, 1992; Bećirović, Denis. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut za istoriju, 2012, 463-488. Također, vidi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 75, 128, 165-167, 169, 245.

43 Према: Радић, Радмила. *Држава и верске заједнице 1945 – 1970*, књига 2. Београд: Институт за новију историју Србије, 2002, 29.

kovodioce naziva grmaljima, a u svojim predavanjima je pravio nezdrave aluzije na njihov račun⁴⁴. Ukoliko su ovakve opaske u Kamariću tačne, a komunistički su “izvori spoznaje” zaista bili veoma rasprostranjeni u društvu, onda to Kamarića čini ipak smjelim i odvažnim čovjekom.

Konačno, što se tiče Kamarićeve profesionalnog rada, odnosno, njegove uloge kao pravника, naglašeno je da “ne izbjegava ni jedno zaduženje i da obavljanju poverenog mu posla prilazi vrlo savjesno”, jer Kamarić je “poznat kao odličan poznavalac prilika u IVZ, pa mu njeni organi često povjeravaju konačnu redakciju raznih propisa koji se odnose na regulisanje života IVZ. Kao takav uživa vrlo veliki ugled”. Također, naznačeno je da je Kamarić “u nekoliko navrata napadao reisa Kemuru i njegovu politiku, koju vodi kako prema državi, tako i prema podređenom sveštenstvu”. Ništa manje važno, istaknuto je da se Kamarić kreće “u uskom krugu intelektualaca – muslimana, prvenstveno sa dr. Hamdijom Ćemerlićem, koji se ekspozirao kao šovinista i dr. Alijom Silajdžićem, profesorom Pravnog fakulteta u Sarajevu, a povremeno se vidja i u društvu bivših rukovodilaca organizacije ‘MM’”. Bio je odlikovan Ordenom rada II reda.⁴⁵

Kadrovi i imovina – začarani krug odnosa

Po stupanju na dužnost, 1957. godine, prilikom svog prvog zvaničnog govora u svojstvu reisul-uleme Sulejman ef. Kemura je naglasio kako će školovanje kadrova Islamske zajednice biti jedan od glavnih prioriteta u njegovom radu. Štaviše, u startu je naglasio opredjeljenje da će u svrhu školovanja kadrova biti pokrenuta inicijativa za otvaranje islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu za koji bi se profesorski kadar mogao osigurati među svršenicima tada jedine medrese – Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, koji bi svoje univerzitetsko obrazovanje stekli na prestižnom univerzitetu El-Azhar u Egiptu.⁴⁶ Moguće je zamisliti da Kemura, ili bilo ko drugi u Islamskoj zajednici tada, nije bio u potpunosti svjestan ni težine, ali ni strateškog značaja izgovorenih riječi, no ipak ostaje zabilježeno da se od sredine 1950-ih pa do druge polovine 1970-ih godina kreiralo i realiziralo čitav niz događaja i okolnosti, koje su obilježile živote pojedinaca, Kemure i Kamarića, institucija Islamske zajednice i državnih organa, kao i dinamiku njihovih međusobnih odnosa iz kojih se, ipak, krajem sedamdesetih godina mogao izvesti sasvim novi zaključak. Naime, 1977. godine sa radom je počeo Islamski teološki fakultet u objektu Đulaginog dvora – a vrijeme od početka 1960-ih do tada unutar Islamske zajednice obilježeno je začaranim krugom odnosa u kojima se isprepliću pitanja kadrova i

44 AJ, SKVP, 144-72-556.

45 Isto.

46 Новаковић, Драган. “Школовање студената Исламске заједнице из СФРЈ у иностранству», *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, Нови Сад, 120/2006, 287-303. Također, vidi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 137-138.

imovine, mogućnosti i nemogućnosti, želja, nadanja, htijenja, dozvoljenog i nedozvoljenog, slobodnog i kontroliranog. Otuda je prvi zaključak kako su glavni akteri unutar Islamske zajednice oko kojih se okreću sve poteškoće navedenog procesa bili Sulejman ef. Kemura i Mustafa Kamarić.

Islamska je zajednica, naime, kadrovski i infrastrukturno bila devastirana Drugim svjetskim ratom, ali i poraćem.⁴⁷ Poslijeratna obnova i izgradnja, kao i novi pravni položaj crkava i vjerskih zajednica unio je novu dinamiku u živote uglavnom konzervativnog društva, pa su u narednim decenijama na površinu ili unutar određenih društveno-političkih krugova do izražaja dolazile brojne dileme i pitanja unutar kojih se preplitala prošlost i budućnost, staro i novo, tradicionalno i moderno. Više je primjera kojim bi se ova pitanja mogla detaljnije obrazložiti. Zapravo, gotovo da je izvjesno kako je o svakom od njih moguće napisati zasebne istraživačke studije i radove. Ovdje ćemo se, kako je već prethodno naglašeno u nekoliko navrata, fokusirati na ona krupna pitanja odnosa države i Islamske zajednice ili samo unutar Islamske zajednice, u kojima je Mustafa Kamarić imao značajnu ulogu. Zato i jeste naglašeno kako je upravo na sjednici na kojoj je prvi put izabran za predsjednika Sabora detaljno diskutirano o kadrovima i imovini.⁴⁸

Odmah, početkom 1960. godine, između Islamske zajednice i Savezne, odnosno, Republičke komisije za vjerska pitanja otvorilo se pitanje objekta Đulaginog dvora – Gazi Husrev-begove medrese, čiji je okidač bilo pismo Josipu Brozu Titu, a koje su napisali, potpisali i poslali “24-ca potpisnika”, uglavnom ugledne ličnosti Islamske zajednice, u kojemu su problematizirali pitanje “nacionalizacije” navedenog objekta. Potpisnici, naime, na samome početku pisma ističu da među “pitanjima Islamske vjerske zajednice u našoj državi FNRJ koja čekaju svoje pravilno i pravedno rješenje jedno je od najaktuelnijih danas pitanja zgrade Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu. Najnovijom nacionalizacijom, čujemo da se i formalno oduzima zgrada ove medrese od Islamske vjerske zajednice”. U pismu zatim slijedi kraća opaska o historijskom značaju objekta Gazi Husrev-begove medrese i informacija o tome kako je na tom mjestu sve do 1950. godine funkcionirao objekat prvobitne namjene – škola. Štaviše, posebno je, referirajući se na ranije izrečene stavove reisul-uleme Sulejmana ef. Kemure o potrebama za normalno funkcioniranje Medrese naglašena “nepodesnost ove zgrade [misli na objekat u kojem je Medresa radila dok je u Đulaginom dvoru bio Filozofski fakultet, op.a]” pa se potom poentira kako su se “Muslimani naše zemlje čvrsto [su se] nadali da će medresa prvom prilikom biti vraćena u

47 D. Bećirović, *Islamska zajednica*, 543; Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 37-38, 79-89.

48 *Glasnik VIS*, god. XI, br. 1-3, 1960, 87.

svoje prostorije. Medjutim, iako je Filozofski fakultet podigao sebi novu zgradu, izgleda, da nadležni faktori ne namjeravaju da privremeno oduzetu zgradu vrate medresi [...].⁴⁹ Apel na Titovu veličinu [...kao šef naše socijalističke Domovine i kao Veliki čovjek, vrhovni zaštitnik pisanih i stvarnih sloboda svih naših građana...] trebao je poslužiti i kao iskaz lojalnosti, ali i poziv da sam Tito riješi problem. U suštini, a kasniji tok događaja je to bjelodano pokazao, radilo se o jednoj aktivnosti tzv. “Pašićeve grupe”,⁵⁰ preko kojeg su stariji, isluženi i uglavnom penzionirani kadrovi nastojali utjecati na odnose u Islamskoj zajednici, a u nekim situacijama i uzdrmati stabilnost pozicije reisul-uleme Sulejmana ef. Kemure. Toga su u Saveznoj komisiji za vjerska pitanja bili svjesni, pa su Republičkoj sugerirali da potpisnike pozovu na razgovor na kojem bi “potpisnicima moglo takodje da se ukaže i na to, da postoji legalno i autoritativno rukovodstvo IVZ sa Reis-ul-ulemom na čelu koji ulaže posebne napore na versko-prosvetnom polju, te da ova predstavka znači zaobilaznje i dezavuisanje zvaničnih verskih organa”. Upravo je to mjesto na kojem se u potpunosti razumije Kemurina ljutnja i zahtjevi prema državnim organima da se Muhamed Pašić, inače bivši direk-

tor Gazi Husrev-begove medrese, kazni zbog ovih postupaka.⁵¹

Ubrzo je, već 18. februara 1960. godine, Todo Kurtović u Republičkoj komisiji za vjerska pitanja upriličio razgovor sa većinom potpisnika “pretstavke”, izuzev “Musakadić-a Asima, Jabučara, Nanić-a i Kazaferovića. Nije takodjer prisustvovao ni Sabrihafizović Esad (na našu inicijativu)”. Razgovorom je dominirao Kurtović koji je, prvobitno slijedeći smjernice Savezne komisije za vjerska pitanja, obrazložio stav državnih organa u vezi s objektom Medrese oštro se protiveći pojedinim stavovima iznesenim u pismu, ali i tokom razgovora. Čini se kako je, s druge strane, Muhamed Pašić bio “naglasniji” koji je “pročitao svoje napisane primjedbe” u kojima je ponovio zahtjev za povratak objekta Medrese Islamskoj zajednici, ali i naglasio pitanja koja su, vrijeme je to kasnije pokazalo, bila česta tema opozicionog držanja prema Kemuri kao što je uklanjanje teološki spremnih ljudi i njihova zamjena “neučenicima imamima”, pitanje ishrane u bolnicama i omogućavanje odlaska muslimanima na “džumu petkom kao i klanjanje bajram namaza” – reklo bi se, uobičajena lista zahtjeva, koja nadilazi jednu epizodu prošlosti muslimana u Bosni i Hercegovini. Ostatak informacije o ovom razgovoru pruža mogućnost uvida u dinamiku

49 AJ, SKVP, 144-42-394. Uporedi sa: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 116, 117, 166, 168-170.

50 Potpisnici pisma bili su: Sabrihafizović Esad, Pašić Muhamed, Fočak Abdulah, Buturović Derviš, Kazafirović Ragib, Tabaković Ahmed, Jabučar Asim, Borić Ahmed, Ibrahim Imširović, Sokolović Osman M., Hadžić Abdulah, Hadžišabanović Fejzulah, Faik Musakadić, Muhasilović Sulejman, Džino H. Asim, Musakadić dr. Asim, Spaho ?, Repovac Nasih, Talić Rešid, Zulfikarpašić Hamdija, Nanić Adem, Čaluk Ejub, Handžić H. Muhamed i Sudžuka H. Camil. AJ, SKVP, 144-42-394.

51 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 116-117, bilj. 262.

razgovora iz kojeg razumijevamo odnos ne samo države prema Islamskoj zajednici i njenom novom rukovodstvu, nego i unutarnje relacije između “bivših” i “sadašnjih” u Islamskoj zajednici. A u takvoj konstelaciji, pogled u prošlost je uvijek bio pristup kada bi državne strukture nekog od aktera “okarakterisali”. Iz takve perspektive, zaključeno je da je “pisanje pretstavke i sakupljanje potpisa” organizovao Muhamed Pašić, koji je “krajnje konzervativan, jedna kćer i dva zeta pripadali su mu organizaciji ‘Mladih muslimana’”. S druge strane, naglašeno je i kako je reisul-ulema Kemura razgovarao sa Pašićem o ovom pitanju i “pokušavao ubijediti Pašića o njegovom pogrešnom mišljenju iznoseći mu niz podataka da je vjerski život muslimana u Bosni i Hercegovini vrlo razvijen [...] Reis smatra da je beskorisna svaka diskusija s njim”. Zaključno je navedeno kako se, “prema nekim informacijama”, grupa međusobno raspravljala nakon sastanka u Republičkoj komisiji, budući da su neki od potpisnika smatrali da ih je Pašić svojim postupcima “prevario”.⁵² No, gdje se u ovakvim odnosima unutar Islamske zajednice nalazi Mustafa Kamarić i kakva je njegova uloga?

Iako iz ovog pisma i pratećih razgovora nismo mogli steći dojam o bilo kakvoj ulozi Mustafe Kamarića o ovom pitanju, na nekim drugim mjestima i u drugim okolnostima, Kamarić se pojavljuje ili

kao izvjestilac o pitanju rješavanja problema smještaja Medrese u objektu Đulaginog dvora ili kao osoba koja nastoji pratiti relacije između različitih struja unutar Islamske zajednice. U tom smislu je otvoreno pismo Alije Nametka upućeno reisul-ulemi Sulejmanu ef. Kemuri najbolji primjer za detaljno i pažljivo sagledavanje slojevitih odnosa unutar Islamske zajednice tokom 1960-ih godina.⁵³ Krut državni odgovor o tome kako objekat neće biti vraćen Islamskoj zajednici, a koji je iskazan na ovom sastanku s Kurtovićem početkom 1960. godine evoluirao je u drugom pravcu do sredine decenije i nakon *Otvorenog pisma* iz novembra 1966. godine, kada je “pritisak sarajevske muslimanske javnosti na reisul-ulemu Kemuru bio veoma jak [...] pa su u državnim institucijama počeli razmišljati o ‘mogućnosti pokretanja pitanja vraćanja IVZ bivše Gazihusrevbegove medrese ili izgradnje nove ili proširenja postojeće medrese’”,⁵⁴ mada je i tada dominiralo mišljenje da “ne dolazi u obzir vraćanje IVZ bivše Gazihusrevbegove medrese, u kojoj je svojevremeno bio smješten Filozofski fakultet, kao ni izgradnja nove medrese”.⁵⁵ Ono, pak, što je posebno interesantno jesu odnosi između vodećih ličnosti Islamske zajednice u vezi s Nametkovim pismom. Evidentno je, dakle, da je pismo bilo napisano s ciljem destabiliziranja prilika u Islamskoj zajednici i pritiska na Sulejmana ef. Kemuru, ali

52 AJ, SKVP, 144-42-394.

53 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 115-116.

54 Isto.

55 AJ, SKVP, 144-19-234.

njegovo držanje, pa i odnos prema najbližim ljudima pokazuje kako se radilo o problemu s kojim se teško nosio.

Sulejman ef. Kemura je, preko Republičke komisije zatražio prijem kod predsjednika Savezne komisije za vjerska pitanja Milutina Morače i susret je održan 9. novembra 1966. godine, a prisutan je bio i Mustafa Kamarić.⁵⁶ Gotovo uobičajena lista pitanja i tema o kojima se razgovaralo uključivala je pitanje socijalnog osiguranja vjerskih službenika s osvrtom na vrlo konkretna pitanja unutar navedene oblasti, poput, prepuštanja Vrhovnom islamskom starješinstvu “prava utvrđivanja svojstva osiguranika, tj. da se to pitanje reguliše na način kako je regulisano i u Ugovoru sa SPC i MPC” te još neke pojedinosti. Kamarić je obrazložio zahtjev da se “u novom Ugovoru i dalje zadrži pravo da na predlog Savezne komisije Savezni zavod za socijalno osiguranje može Reis-ul-ulemi, predsjednicima republičkih starešinstava i glavnim imamima odrediti penziju u većem iznosu od osnova osigurana predviđenih u Ugovoru”. Smatrao je Kamarić, kako vidimo iz njegova obrazloženja, da se “Reis-ul-ulemin položaj ne može jednako tretirati kao položaj Patrijarha ili episkopa, jer on ima porodicu [...]”. No, za temu je najbitniji dio u kojem je, na kraju sastanka reisul-ulema Kemura “zamolio predsjednika da dodje u Sarajevo, jer bi imao da ga informiše o nekim problemima s kojima se suočava Islamska

verska zajednica. On je, takodje, izrazio želju, da ova poseta usledi tokom novembra meseca o.g. tj. do održavanja zasjedanja Vrhovnog sabora. Predsednik je prihvatio poziv”.⁵⁷

Bez bilo kakvog jasnog naglašavanja koji su to “problemi s kojima se suočava Islamska zajednica” Kemura je praktično zatražio podršku u vezi s Nametkovim pismom. Prateća naknadna bilješka, svojevrsna napomena pokazuje upravo to. Naime, Napomenom je naglašeno da se očekivalo da reis Kemura spomene Nametkovo pismo, što se ipak nije desilo tokom ovog razgovora. U Saveznoj komisiji su bili svjesni navedene situacije, jer je Nametak pismo poslao njima, kao i Republičkoj komisiji za vjerska pitanja – ali su državni organi navedene primjerke pisma vratili Aliji Nametku. Pismo je dobio i Kamarić i “zatražio da prvom prilikom kada bude boravio u Beogradu razgovara o Pismu sa predsjednikom ili pomoćnikom predsjednika”.⁵⁸ Nekoliko dana kasnije, pomoćnik predsjednika Savezne komisije za vjerska pitanja Petar Šegvić razgovarao je s Mustafom Kamarićem o Nametkovom pismu.

Na početku razgovora sa Šegvićem 15. novembra 1966. Kamarić je naglasio da u proteklim danima nije razgovarao sa reisom Kemurom o Nametkovom pismu “jer ga ovaj [Kemura, op. a] o tome nije ni obavestio”. Ipak, Kamarić je prilikom povratka u Sarajevo nakon razgovora sa Moračom, inicirao razgovor

56 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 173-174.

57 AJ, SKVP, 144-96-633, Pov. br. 409/66.

58 Isto.

o Pismu upoznavši Kemuru “da je i on [Kamarić, op. a] dobio pismo”. Navodeći dalje Kamarićeve riječi, Kemura je “vrlo teško prihvatio razgovor, ali on [Kamarić, op. a] je kroz razgovor nastojao da ga ubedi o potrebi razgovora u vezi Pisma, posebno zbog toga što uskoro predstoji održavanje zasedanja Vrhovnog sabora IVZ u Sarajevu”. Sam Kamarić je odbacio Nametkovo pismo jer bi mu bilo “ispod dostojanstva da se sa Nametkom upušta u bilo kakvu polemiku”, a Šegvić je također naglasio kako su se kopije Pisma upućene Republičkoj i Saveznoj komisiji – jednostavno “bez ikakvog komentara povratile Aliji Nametku”. Saglasili su se, pak, kako reisu Kemuri treba pružiti podršku “vodeći računa da se izbegne svaka otvorena polemika sa Alijom Nametkom i drugima, koji stoje iz njegova Pisma”.⁵⁹

Kamarićev plan u navedenom slučaju bio je, dakle, da se u okviru priprema za održavanje sjednice Vrhovnog sabora kroz Izvještaj, ali i planirane diskusije za koje bi Kamarić “pripremio nekoliko uglednih članova Sabora”, oda svojevrsno “priznanje Reis-ul-ulemi”. Govornici bi bili “spremni i sposobni negirati izvesne stavove iznesene u Pismu Alije Nametka” te da se dodatno, kao vid podrške, razmotri mogućnost “da ovogodišnji prijem u čast zasedanja Vrhovnog sabora u Sarajevu dade predsjednik Savezne komisije za verska pitanja Milutin Morača”. Dodatno je Kamarić naglasio

da će sa reisul-ulemom Kemurom nastaviti razgovore o Pismu, kao i “o žalbama najbližih Reis-ul-uleminih saradnika na njegov odnos.” Pokušat će, rekao je dalje Kamarić, da “Reis-ul-ulemi ukaže na izvesne njegove slabosti, kao i da mu pruži podršku oko rešavanja ovih pitanja”.⁶⁰ Naravno, nije ovo prvi put da je komunikacija između Kemure i Kamarića imala zastoje ili nedovoljno dinamične epizode. Štaviše, to se pitanje protezalo i u ranijem periodu. U jednoj zabilješci iz oktobra 1964. godine čitamo kako je u razgovoru između Mome Markovića i reisul-uleme Sulejmana ef. Kemure, a koji se odvijao tokom ručka, koji je Marković na Stojčevcu kod Sarajeva priredio u čast Kemure “sugerirano [je] Reisu da bi bilo korisno da češće izmijenja mišljenja sa predsjednikom Vrhovnog sabora, dr. Kamarićem” što je Kemura smatrao teškim “s obzirom da je Kamarić prezačet”.⁶¹ U smjernicama koje su bile pripremljene za razgovor sa reisul-ulemom Kemurom i Kamarićem, već je bilo naglašeno da “treba voditi računa da je Kemura na položaj Reis-ul-uleme došao u jednoj vrlo složenoj situaciji, i da njemu, kao ličnosti, godi taj položaj”.⁶²

Ova kratka, ali suštinski jasna opaska o karakteru reisul-uleme Sulejmana Kemure značajna je za sagledavanje svih drugih pitanja u kojima se prepliću interesi Zajednice sa karakternim osobinama brojnih ljudi koji su bili dio strukture

59 AJ, SKVP, 144-96-633, Pov. br. 417/66.

60 Isto.

61 AJ, SKVP, 144-82-572.

62 AJ, SKVP, 144-84-598.

Islamske zajednice. Na Kemurino se ponašanje vrlo često žalio i Husein ef. Đozo,⁶³ premda je bio dio strukture u koju je, opet zbog Kemurinog karaktera, teško ušao.⁶⁴ Uz Đozu, pritužbe na Kemurin odnos dolazile su i od Abdurahmana Hukića, koji je u jednom razgovoru sa osobljem Republičke komisije za vjerska pitanja govorio o tome da Đozo i on razmišljaju da podnesu ostavke, nakon čega mu je sugerisano da njih dvojica traže “posredovanje Mustafe Kamarića”. A Kamarić ih je, nakon razgovora, savjetovao da o problemima koji ih tište “s njim [Kemuro, op. a.] otvoreno razgovaraju, što su ovi i prihvatili”.⁶⁵ Ovdje navedene informacije, bez detaljnijeg ulaženja u svaki od problema o kojem se informacije mogu pronaći u izvornoj građi, suštinski pokazuju kako je unutar Islamske zajednice u više navrata bilo “zastoja” u međusobnoj komunikaciji ključnih ljudi oko kojih su se kretali svi, ili velika većina poslova, od kojih je u konačnici ovisila i uspješnost njihove realizacije. No, karakteristično gotovo za svaku situaciju je to da se u takvim okolnostima Mustafa Kamarić pojavljuje kao medijator i posrednik, čovjek koji pomaže rješavanju problema. A pitanje opozicionog držanja prema Kemuri i pritužbi na njegovo ponašanje nije okončano Nametkovim pismom. Znatno manje pažnje, ali ipak

evidentirano, imalo je pismo koje je Mustafi Kamariću početkom naredne 1967. godine uputio Omer Mušić, pensionirani profesor, u dokumentima Republičke ili Savezne komisije za vjerska pitanja, uvijek prepoznavan kao dio “Nametkove grupe”, odnosno, dio sarajevske muslimanske javnosti identificirane kao “grupa Mušić – Nametak”.⁶⁶

Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, to izuzetno vrijedno polazište za istraživanje historije Islamske zajednice, u završnom broju za 1966. godinu, i brojevima iz naredne 1967. godine ne donosi detaljne izvještaje o održavanju zasjedanja Vrhovnog sabora, kako je to bio slučaj nekoliko godina ranije, ali ipak nekoliko objavljenih dokumenata pokazuje koliko su teme o kojima se otvoreno ili manje otvoreno razgovaralo oblikovale poteze Islamske zajednice. Redovno su, na primjer, objavljivani ugovori o socijalnom osiguranju budući da je to bilo jedno važno pitanje za Islamsku zajednicu koje se postepeno rješavalo sredinom 1960-ih godina.⁶⁷ Isto tako, u maju 1967. godine objavljena je Okružnica o sabiranju i obradi kulturnog blaga muslimana “za muzej Islamske vjerske zajednice”, ali je također naglašeno kako je Republički sabor na zasjedanju, 3. decembra 1966. godine, stavio u zadatak Starješinstvu “da forsira dalji rad na kata-

63 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 142-143.

64 Isto, 180.

65 AJ, SKVP, 144-109-680, Informacije. Uporedi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 142-143.

66 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 144, 166, 175, 181, 235.

67 Sultanović, Adis. *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*. Sarajevo: El-Kalem, 2021.

logiziranju djela Gazihusrevbegove biblioteke, na obezbjeđenju jačih sredstava za unapređenje razvoja ove institucije koja predstavlja neizmjereno blago ne samo muslimana, već i svih naših naroda [...] Starješinstvo je na plenarnoj sjednici 18. aprila o.g. imenovalo Savjet biblioteke u koji su ušli ljudi od interesa za razvoj nauke i kulture.”⁶⁸ Ne treba ni naglašavati kako je stanje u Gazi Husrev-begovoj biblioteci bila jedna od tema Nametkovog pisma Kemuri,⁶⁹ ali i Mušićevog pisma Kamariću.⁷⁰

Slično kao i Nametak Kemuri, ali sa znatno manje negativne energije i zajedljivosti, Mušić se u svom pismu Kamariću obraća kao predsjedniku Vrhovnog sabora Islamske zajednice, odnosno, “Vama [Kamariću, op. a] kao najvišem predstavniku tih organa”. Mušićevo polazište je jasno, jer kaže da je nakon promatranja sastava, rada i odnosa organa IVZ “prema problemima od izuzetne važnosti za vjerski život muslimana u SFRJ” zaključio da se treba obratiti Kamariću, cijeneći njegovu sposobnost da doprinese rješavanju problema koje je sistematizirao u više zasebnih jedinica.⁷¹ Navedeni popis, moglo bi se reći, nije karakterističan samo za vrijeme o kojem govorimo ovdje, nego bi se mogao prepoznati kao jedna lista pitanja o kojima

se u historiji Islamske zajednice govori u kontinuitetu od nekoliko decenija, koje prethode, ali i slijede decenije “komunističke vlasti” o kojima se, opet, naročito unutar struktura Islamske zajednice, još uvijek nerado govori kao cjelini. Pa tako partikularno ukazivanje na odabrane teme i dalje više “duguje željama sadašnjice nego logici prošlosti”. Prva stvar, pak, koju Mušić pojašnjava, u vezi je s kadrovima. On, naime, smatra da se rješavanju problema treba prilaziti stručno, pri čemu misli na “naše istaknute i iskusne stručnjake”, iako ih tu ne imenuje, ali kojih, kako kaže dalje “ne samo da nema u organima IVZ, nego se ne pozivaju ni na savjetovanja po izvjesnim pitanjima IVZ”.⁷²

Ovakve formulacije nisu karakteristične samo za Mušićevo pismo Kamariću. Naprotiv, evidentno je to, dio su često korištenog vokabulara usmjerenog prema rukovodstvu Islamske zajednice na čijem čelu je bio Kemura. Bilo je to, kako su komunističke birokrate u Republičkoj komisiji za vjerska pitanja evidentirali u razgovoru sa Sulejmanom Filipovićem, dio podjele koju je kreirala “sarajevska čaršija”. Razgovarajući, naime, o mogućnosti angažmana Kasima Dobrače u strukturama Islamske zajednice, S. Filipović je svome zagovorniku

68 *Glasnik VIS*, god. XXX, br. 5-6, 1967, 291.

69 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 170-171.

70 AJ, SKVP, 144-42-394.

71 Popis “problema o kojima treba raspravljati i tražiti zadovoljavajuća rješenja prema vremenu i prilikama” bio je sljedeći: materijalno obezbjeđenje IVZ, unaprjeđenje vjerske obuke i nastave, Gazi-Husrev begova medresa, Gazi Husrev-begova biblioteka, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva IVZ, Izdavačka djelatnost IVZ, kadrovska politika u IVZ, promjena i primjena Ustava IVZ, osnivanje islamskog muzeja, Udruženje ilmije u SR BiH i organi IVZ te pitanje denacionalizacije pojedinih vakufskih objekata.

72 AJ, SKVP, 144-42-394.

Enesu Hadžiću, službeniku Komisije, pojasnio kako se rukovodstvo Islamske zajednice, predvođeno Kemurom “boji svoga prestiža, te radi toga ne nastoji da privuče ljude sa visokom teološkom spremom” dalje obrazlažući kako u “sarajevskoj čaršiji klasificiraju vjerske ljude u tri grupe”. U prvoj su, prema Filipovićevom pojašnjenju “azharovci” odnosno, svršeni visokih vjerskih škola na istoku, koje slijede “vištovci”, odnosno, svršeni Više islamsko-šerijatske teološke škole (VIŠT) i stare šerijatske sudije, te pripadnici “treće grupe koji su završili Šerijatsku sudačku školu i medresu”. Filipović na kraju dodaje i to kako je većina “današnjih rukovodilaca IVZ u trećoj grupi”, mada je primijetio da je u periodu do ovog razgovora sa Hadžićem, kod reisul-uleme Kemure “došlo do evolucije u tom smislu, što on sada pojedinim problemima unutar IVZ prilazi iz šireg aspekta i politički”.⁷³ Kazano drugim riječima, promatrati načine na koji su određeni pojedinci našli svoje mjesto unutar struktura Islamske zajednice podrazumijeva promatranje u široj vremenskoj perspektivi, te sagledavanje interesa i mogućnosti svih strana. U pismima koja su upućivana Kemuri ili Kamariću, problemi nisu uvijek sagledavani u cjelini i širem kontekstu.

Razmatrajući svako od navedenih pitanja pojedinačno, Mušić predočava Kamariću “svoju viziju” u vezi s identi-

ficiranim problemima, odnosno, analizu problema zasniva na izvještajima i drugim materijalima koji su uglavnom objavljivani u *Glaskniku* Vrhovnog islamskog starješinstva. Od materijalnog stanja u Islamskoj zajednici za koje smatra da se treba poboljšati tako što će se donijeti pravilnici “o stalnom ubiranju obaveznih dobrovoljnih [sic!] priloga”, preko predlaganja donošenja “Uredbe” s jasno “određenim planom, programom, udžbenicima, nastavnim osoblju, nagradama i ostalom” kako bi se poboljšala vjerska obuka, Mušić dalje pojašnjava i stanje u Gazi Husrev-begovoj medresi i biblioteci. Po njemu, “medresa danas ni po čemu ne zadovoljava potrebe muslimana SR BiH”, a biblioteka treba finansijsko i kadrovsko jačanje, naročito nakon objavljivanja kataloga rukopisa, koji je pripremio Kasim Dobrača.⁷⁴ Upravo ovakvo Mušićevo insistiranje u vezi s radom u biblioteci u dobroj mjeri korespondira sadržaju pisma što ga je Dobrača pisao Kemuri u kojem je naglašavao značaj i obim posla kojim se bavi.⁷⁵ Nadalje je Mušić pojašnjavao i ukazivao na druge probleme u Islamskoj zajednici, započete, a nezavršene projekte, poteškoće i brojna druga pitanja. Većina navedenih, nakon detaljnije analize, opet se svodi na “(ne)angažovanje” istaknutih ljudi, a povjeravanje poslova “manje stručnima” – dakle, vokabular kakav je već bio viđen i u pismu Alije Nametka. Mušić smatra

73 ABH, KVP, K 9, 1960, 160/60. Uporedi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 169-170.

74 Detaljnije o tom pitanju: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 170-171.

75 ABH, KVP, K9, 1960, 332/60.

kako se u pitanjima odgoja, obrazovanja, nauke i kulture u Islamskoj zajednici ne može pristupati na način kako to čini reisul-ulema Sulejman ef. Kemura svojim Izvještajem Vrhovnog islamskog starješinstva sa zasjedanja Vrhovnog sabora u Titogradu, u kojem se, kako Mušić navodi, Kemura “govori o izvještaju o Gazinoj [Gazijinoj, misli se na Gazi Husrev-begovu medresu, op. a] medresi, zanosi se o otvaranju teološkog fakulteta a nije se osvrnuo na potrebu otvaranja jedne ili dviju nižih medresa u Bosni, ostale tačke se većinom prelivaju ‘iz prazna u šuplje’, mjesto da se imenuje Savjet za probleme IVZ”.⁷⁶ Dalje je pojašnjavao okolnosti u kojima je “nestručna i po svojim radovima i sposobnostima nepozvana komisija /Hukić, Tulić, Ševa/” odbila rukopis udžbenika o historiji islama autora Šabana Hodžića iz Tuzle, cijeneći da Vrhovno starješinstvo “izbjegava da postavi stručnu komisiju: dr. Š. Sikirić, M. Pašić, K. Dobrača, B. Korkut, dr. H. Šabanović, F. Hadžibajrić, M. Fočak-profesori i poznati prosvjetni radnici”.⁷⁷

Nakon što je u ostatku pisma upućenog Kamariću iznio listu nedovršenih projekata i prijedloga šta bi se konkretno trebalo uraditi, Mušić na samome kraju naglašava kako se o pojedinim od navedenih pitanja razgovaralo i “skretana je pažnja S. Kemuri i H. Dozi u aprilu 1962. g. /pitanje plana i programa medrese/ i oktobru 1963. g. /pitanje Glasnika/ ali bez ikakva uspjeha”. Konačno, Mušić

apelira na Kamarića, “gospodina profesora” da njegove primjedbe pomno prouci jer su “pisane u najboljoj namjeri da se ukaže na rad i nerad predstavnika i organa IVZ”. Konačno, Mušić moli Kamarića “da prema mogućnostima i vremenu uložite maksimum napora, da se sadašnje stanje IVZ što prije i što bolje popravi”. Na samome kraju, Mušić podsjeća Kamarića da “kao predsjednik Vrhovnog Sabora, koji ima pravo vršenja disciplinske vlasti nad članovima VIS-a, uzimate na sebe i dio odgovornosti za primjenu i nadzor nad izvršavanjem propisa Ustava IVZ”.⁷⁸

Šta se nakon čitanja ovako iscrpnog pisma može delegirati kao istraživačko pitanje? O motivima autora pisma, pensioniranog profesora Omera Mušića, možemo razmišljati na osnovu sadržaja ovog pisma, ali i nekih drugih poteza u koje je direktno ili indirektno bio uključen. U svakom slučaju, sigurno možemo zaključiti da se radilo o čovjeku koji nije bio uključen u temeljne tokove upravljanja u Islamskoj zajednici, ali jeste bio višestruko zainteresiran, naročito kao nekadašnji profesor. Obraćanje Kamariću, kao predsjedniku vrhovnog Sabora, nakon pokušaja s Kemurom, može se razumijevati i kao pokušaj da se nešto ipak uradi, naročito s čovjekom koji je u više navrata uspješno navigirao kroz rješavanje konkretnih problema. Sigurno ne bismo mogli zaključiti da je cilj pisma bio informisati Kamarića o problemima u

76 AJ, SKVP, 144-42-394.

77 Isto.

78 Isto.

Islamskoj zajednici. Kamarić je to znao, a vjerovatno je za rješavanje evidentiranih problema bio upoznat i sa brojnim drugim poteškoćama koje su se pojavljivale usput, a o kojima Mušić nije mogao biti u potpunosti upoznat jer nije bio uključen do mjere do koje je, vjerovatno, očekivao. I to je jedan od zaključaka koji se nameće nakon analize više različitih i raznovrsnih dokumenata. Popis imena koja se predlažu da budu "bolje rješenje" za konkretna pitanja u Islamskoj zajednici, vrlo često korenspondira popisu imena koje su komunističke vlasti u prvoj poslijeratnoj deceniji sudskim procesima i drugim postupcima marginalizirali iz osnovnih tokova upravljanja Zajednicom. To je otvorilo prostor nezadovoljstvu, razočarenjima, zauzimanju čvrstih stavova, kritizerstvu. Stavove je trebalo mijenjati, odnose popravljati a u 1960-im godinama, kako se vidi i kroz ovaj tekst, tu najviše doprinose osobe na poziciji predsjednika Sabora, Filipović i Kamarić. Njihova mogućnost razumijevanja pozicije koju čvrsto drži državna struktura predvođena Savezom komunista, ali i mogućnost razgovaranja i saradnje sa svima u strukturama Islamske zajednice delegira ih da budu adresa kojoj se treba obratiti kada se rješavaju konkretni problemi.

Školovanje kadrova Islamske zajednice i njihov angažman u strukturama Islamske zajednice jedno je od pitanja koje je karakteristično za cijelu povijest Zajednice, a ne samo za 1960-e godine.

Na primjerima iz ove decenije, pak, vidi se taj začarani krug odnosa u kojima je pronalazak odgovarajućeg balansa odraz stručnosti i vještina koje su karakterisale ljude uključene u procese odlučivanja i realiziranja poslova. Kamarić je bio jedan od istaknutijih ljudi u tom smislu. Nedostatak visokoobrazovanih kadrova koji bi mogli biti uključeni u rad Islamske zajednice, pa čak i kao nastavni kadar jednoga dana kada Islamski teološki fakultet bude otvoren – pitanje je koje se također veže za kraj 1950-ih i početak 1960-ih godina. Nakon što je početnih nekoliko godina odgađano od prvobitnog plana, prva grupa studenata koja je poslije Drugog svjetskog rata otišla na studije na El-Azhar u Egipat krenula je iz Bosne i Hercegovine 1962. godine. Prethodno su Ahmed Smajlović, Salko Čanić, Jusuf Ramić, Hamdija Jusufspahić i Merzuk Vejzagić, obavili sve što je bilo neophodno kako bi se egipatska stipendija za školovanje mogla realizirati.⁷⁹

Krajem 1960-ih godina, kada su se kao svršenci već bili vratili u domovinu i postepeno ulazili u organizacionu strukturu Islamske zajednice i zauzimali pozicije za koje su se prethodno školovali,⁸⁰ odlazak na školovanje za neke nove generacije je bio znatno olakšan i sa mnogo manje poteškoća u odnosu na one s kojima se prva poslijeratna generacija suočavala. Ono što i dalje, pak, nije bilo riješeno, a jeste utjecalo na dinamiku odnosa između Islamske zajednice i držav-

79 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 138-139.

80 Vidi, na primjer, okolnosti oko imenovanja Hamdije Jusufspahića na mjesto imama beogradske Bajrakli džamije. Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 142, bilj. 350.

nih sturktura, bilo je pitanje zgrade Gazi Husrev-begove medrese – Đulagin dvor. A osim navedenog, liberaliziranije kretanje izvan Jugoslavije, odnosno, mogućnosti da se na studij odlazi s manjim stepenom kontrole, za razliku od generacije koja je prva otišla na studij, rezultirala je pojavama koje su unutar Islamske zajednice morali uzimati u obzir prilikom planiranja angažmana novih svršenika studijskih programa izvan Jugoslavije, ali i prilikom diskusija o rješavanju smještaja Medrese u Đulaginom dvoru, budući da je već pred kraj 1960-ih pitanje postalo veoma složeno, pa su i u državnim strukturama, tada već i sa novom generacijom političara – ovo pitanje promatrali drugačije u odnosu na kasne 1950-e godine.

U vremenskom periodu poslije Nametkovog otvorenog pisma reisul-ulemi Kemuri i Mušićevog pisma Kamariću, pitanja o kojima su imenovani govorili kao gorućim koje treba rješavati, bila su dio izvještaja o radu institucija Islamske zajednice, ali i veoma čestih razgovora sa predstavnicima vlasti. Tako, na primjer, “Starješinstvo je na plenarnoj sjednici 18. aprila o.g. imenovalo Savjet biblioteke u koji su ušli ljudi od interesa za razvoj nauke i kulture”, nešto što je Mušić naglašavao Kamariću svojim pismom.⁸¹ Uz navedeno, kao i ranije naznačena pitanja, poput muzeja, pitanje školovanih kadrova je u svakoj diskusiji povezivano s pitanjem objekta Gazi Husrev-begove medrese i realnih potreba Islamske za-

jednice. Isto tako, sredinom oktobra 1969. godine, kada je bilo održano zasjedanje Sabora Islamske zajednice za Bosnu i Hercegovinu, u diskusijama koje su vođene, kadrovsko pitanje bilo je jedno od čestih mjesta prijepora i razgovora. Taj dugogodišnji problem “neadekvatne kadrovske popunjenosti i stručne spremnosti postojećih kadrova”, iskazan u brojkama na način da su od 748 aktivnih službenika Zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, samo četverica bili sa visokom stručnom spremom, 54 sa srednjom, 496 s nižom i 294 osobe sa položenim imamskim ispitom, bio je novi argument za pitanje jačanja kadrovskih kapaciteta Zajednice, naročito visokog obrazovanja.⁸² Cijeneći ove brojke u diskusijama je ponovo pokrenuto pitanje o tome kada će objekat Đulaginog dvora biti vraćen Zajednici. Mustafa Kamarić je u svojoj diskusiji o ovom pitanju naglasio brojne faktore koji su utjecali na “ovakvu strukturu kadrova u Islamskoj zajednici”, da bi se na kraju “zahvalio na razumijevanju organa vlasti da se ‘Djulagin dvor’ definitivno vrati Islamskoj zajednici, što je popraćeno dugotrajnim aplauzom”.⁸³

Ipak, ono što je također značajno, a u vezi je s kadrovskom slikom unutar Islamske zajednice jeste ostatak Kamarićeve diskusije u kojoj je govorio i nedostacima školovanja izvan bosansko-hercegovačkog konteksta. Kamarić je, naime, naglasio da “ne vidi rješenje u školovanju kadrova na univerzitetima

81 *Glasnik VIS*, god. XXX, br. 5-6, 1967, 291.

82 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 119-120.

83 ABH, KVP, K 45, 1969. Informacije 1967-1969. Informacija, god. III, br. 17, novembar 1969.

nekih arapskih zemalja”, da je takvo školovanje suviše skupo, “dugotrajno i ono što je najvažnije, ne dobija se ono što Islamska zajednica želi”. Prema Kamarićevim riječima, “manje-više ti se omladinci odgajaju u veoma konzervativnim i nekontrolisanim sredinama i često su prava meta za razne obavještajne službe, a to sve skupa ima itekakvog odraza na formiranje ličnosti mladog čovjeka”. Stoga je posebno naglašeno da se pitanje povratka zgrade “Džulagin dvor” ima vezati uz tekući projekat formiranja i otvaranja islamskog fakulteta u Sarajevu, jer kadrovi školovani izvan bosansko-hercegovačkog konteksta “mogu nanijeti ogromnu štetu Islamskoj zajednici i društvenoj zajednici uopšte. Zbog toga Islamska zajednica mora tražiti bolja i brža rješenja a to znači ozbiljnije se pozabaviti pitanjem otvaranja višeg stupnja medrese”.⁸⁴

Problem sa objektom koji je korišten za potrebe Medrese u Dobrovoljačkoj ulici dodatno je bio usložen odlukom iz 1968. godine, kojom je odobreno proširenje objekta Fakulteta političkih nauka, odnosno, izgradnja amfiteatra za fakultet, a koji je ulazio u dvorište koje je koristila Medresa. Iz Islamske zajednice je reakcija bila još i jača u odnosu na dotadašnje jer je reisul-ulema Kemura “dao do znanja da dvorište Medrese neće dozvoliti sve dotle dok se definitivno ne odluči o sudbini Medrese, bilo da se vrati

“Džulagin dvor”, bilo da se obezbijede sredstva i dozvoli gradnja Medrese na prostoru današnjeg starog dijela Medrese”.⁸⁵ S obzirom na složenost rješavanja ovog pitanja, a u koji su bili uključeni osim Islamske zajednice još i Fakultet političkih nauka, Republička komisija za vjerska pitanja i Urbanistički zavod Grada Sarajeva, razgovori su morali biti vođeni na višem nivou, a uloženi su bili veliki. Zato su u ime Islamske zajednice Sulejman ef. Kemura i Mustafa Kamarić razgovarali sa predsjednikom Skupštine Bosne i Hercegovine, tada najvišom političkom pozicijom u Bosni i Hercegovini, Džemalom Bijedićem, s kojim je dogovoreno formiranje radne grupe “sa zadatkom da se navedeni problem riješi”. Prethodile su ovoj odluci, na tom sastanku najavljene ostavke Kemure i Kamarića, ukoliko problem ne bude riješen.⁸⁶

Potencijalni “gubitak” Kemure i Kamarića nije bio prihvatljiva opcija organima vlasti, što vidimo iz cijelog niza okolnosti koje su karakterisale deceniju o kojoj govorimo. Imenovani su vlastima bili prihvatljivi kao sagovornici i partneri u funkcioniranju odnosa između državnih organa i Islamske zajednice, pa se njihova “najavljena ostavka”, bez obzira što nemamo više detalja o tom pitanju, dugoročno gledano isplatila Islamskoj zajednici budući da je od početka 1970. godine nadalje dinamika rješavanja problema bila znatno bolja i u krajnjoj liniji,

84 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 120, bilj. 270.

85 AJ, SKVP, 144-123-707, Informacija o problemu smještaja Gazi-Husrevbegove medrese u Sarajevu i Prijedlog mogućnosti iseljenja Odsjeka i Instituta za biologiju i geografiju, te Dekanata Prirodno-matematskog fakulteta iz zgrade medrese zv. “Džulagin dvor”.

86 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 121.

korisna za Islamsku zajednicu, jer je objekat bio vraćen, adaptiran i stavljen na korištenje za potrebe Medrese, ali i Islamskog teološkog fakulteta, koji je otvoren 1977. godine.⁸⁷ Razumijevanje i podrška Džemala Bijedića Islamskoj zajednici, proizlazila je iz uvjerenja da je rukovodstvo Islamske zajednice lojalno državi te da u teškim trenucima pritisaka i napada na njih, trebaju dobiti jasne signale podrške, ali i rješavanje vrlo konkretnih pitanja, odnosno problema s kojima se suočavalo to isto rukovodstvo. Upravo je u kontekstu “pritisaka na rukovodstvo” Islamske zajednice koje je dolazilo od “sarajevske čaršije”, ali i “zagrebačke grupe” – kako je identificirana grupa ljudi oko Odbora Islamske zajednice u Zagrebu – Džemal Bijedić naglasio značaj podrške reisul-ulemi Sulejmanu Kemuri. Tada je, naime, postojala već dobro organizirana “zagrebačka grupa”, koja je pokrenula i pitanje izgradnje Islamskog centra u Zagrebu, a kako nije imala usaglašene stavove s vrhom Islamske zajednice u Sarajevu, Džemal Bijedić je u ime bosanskog političkog rukovodstva naglašavao kako je izuzetno važno u ovom slučaju podržati reisa Kemuru. Štaviše, naglasio je kako “mi imamo ovdje u Sarajevu jednu jaku kampanju protiv rukovodstva Islamske vjerske zajednice i ona se naslanja na grupaciju u Zagrebu. To su

ljudi koji su bili od 15 do 20 godina na robiji, koji su pošli protiv Reis Uleme, zapravo oni su htjeli da Reisa svrgnu. Reis ulema je jako pozitivan čovjek, to je naš 100% čovjek, koji prihvata našu politiku [...] Mi smo se pored ostalog, na zahtjev Reisa složili da ispraznimo jednu zgradu da bi mogli osnovati teološki fakultet ili visoku teološku školu [...]”⁸⁸

Veza između “sarajevske čaršije” i “zagrebačke grupe”, osim u diskusijama u vezi s pismima upućenim Kemuri i Kamariću, ili pak diskusijama vođenim o nacionalnom identitetu bosanskohercegovačkih muslimana pred popis stanovništva 1971. godine,⁸⁹ identificirana je i u 1972. godini kada je u Gazi Husrevbegovoj medresi bio đački štrajk zbog čega je Medresa bila prestala sa radom 11. januara 1972. godine.⁹⁰ S obzirom da je prestanak rada Medrese bio jedan od najdužih zabilježen u skorije vrijeme (sredinom marta, odnosno početkom aprila nastavni proces je normaliziran),⁹¹ nije nevažno naglasiti kako su okolnosti oko rješavanja pitanja pokrenutih kroz đački letak sa sedam zahtjeva,⁹² ponovo uključivali više aktera, a Mustafa Kamarić je bio jedan od prvih koji se angažirao na rješavanju ovog problema. Dakle, već narednog dana, 12. januara Mustafa Kamarić je u svojstvu predsjednika Sabora razgovarao sa predstavnicima učenika

87 Isto, 122-123.

88 Prema: Kamberović, Husnija. *Džemal Bijedić: Politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012, 169. Uporedi: Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 119, bilj. 268.

89 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 209-252.

90 Isto, 129-135.

91 “Gazi Husrevbegova medresa počela sa radom”, *Preporod*, god. III, br. 37, 15. mart 1972, 3.

92 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 129, bilj. 304.

“ukazavši im na loše strane takvog postupka”, a zatim je dalje govorio o intencijama Islamske zajednice u narednom periodu, pozvavši čak na kraju razgovora da se “vrate na nastavu, te da svoja pitanja i probleme postavljaju redovnim putem”. Kasnije istoga dana, reisul-ulema Kemura sa predsjednikom Sabora održao je sastanak i sa svim nastavnicima u Medresi. S obzirom na lični profil profesora, nastavnika i činjenicu da je prvo razgovarao sa đacima Medrese, a tek kasnije s nastavnicima, treba cijeniti i tu medijatorsku ulogu koju je Mustafa Kamarić imao u historiji Islamske zajednice. Naročito jer se pitanje rješavanja đачkih zahtjeva, fokusiranih na modernizaciju nastavnih planova i programa u Medresi, i poboljšanje muslimanskog obrazovanja na ovom konkretnom mjestu, može smatrati svojevrsnim posljednjim značajnijim naporom Mustafe Kamarića unutar struktura Islamske zajednice. Krajem naredne, 1973. godine Mustafa Kamarić je poginuo u saobraćajnoj nesreći.⁹³ S obzirom da je početkom januara 1975. godine umro reisul-ulema Sulejman ef. Kemura,⁹⁴ nije nevažno naglasiti da niti jedan od njih dvojice nije doživio početak rada Islamskog teološkog fakulteta, sada Fakulteta islamskih nauka, koji će 2027. godine obilježiti pola vijeka svoje uspješne misije.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kako bi se, zaključno, mogao sagledati doprinos Mustafe Kamarića životu i radu

Islamske zajednice tokom 1960-ih godina 20. vijeka?

Cijeneci ovakvo početno polazište u obzir treba uzeti brojna pitanja s kojima se Islamska zajednica suočavala tokom decenije čiji značaj nije samo lokalnog, nego je prepoznatljiv u znatno široj, čak i globalnoj perspektivi. Decenija velikih promjena nije zaobišla ni jugoslavenski državni prostor, ali ni bosanskohercegovačko društvo, niti bilo koju njegovu komponentu. U takvom okviru, dinamika promjena unutar Islamske zajednice bila je moguća samo sa “novim ljudima”. Brojna mjesta sporenja između državnih struktura, u povoljnijem i Islamske zajednice, u znatno nepovoljnijem položaju, bilo je moguće premostiti različitim oblicima dijaloga i saradnje. Ovim radom se nastojalo pokazati kako su dva velika problema, *kadrovi* i *imovina*, rješavani u relacijskom odnosu koji niti je imao jednake početne pozicije niti potpuno jednake željene ciljeve. Upravo zbog takvih diskrepanci i znatno širokog prostora za različito čitanje i razumijevanje istih stvari, bilo je neophodno identificirati ključne aktere, njihove karaktere te po tom osnovu cijeniti konkretne poteze. Za ovu priliku, na odabranim primjerima razmotrena je složena slika odnosa državnih struktura i Islamske zajednice reprezentirane uglavnom kroz prizmu dviju najistaknutijih ličnosti, reisul-uleme Sulejmana ef. Kemure i Mustafe Kamarića, predsjednika Sabora u više mandata. Pojašnjene

93 *Oslobođenje*, god. XXX, br. 9135, Sarajevo, 7. novembar 1973, 1.

94 Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 123.

su okolnosti u kojima su se pitanja rješavanja vakufske imovine, konkretno objekta Gazi Husrev-begove medrese, školovanja i angažmana kadrova u organizacionoj strukturi te kako su navedeni problemi bili međusobno povezani, ali i kako su utjecali na personalne odnose između konkretnih ljudi. Kako je već prethodno naznačeno, gotovo da u svakom pitanju, koje je prepoznavano kao problem, Mustafa Kamarić se pojavljuje kao osoba koja može pomoći u rješavanju problema, neko ko svojom medijacijom biva u stanju približiti stavove udaljenih strana. Čak i onda kada su u pitanju odnosi unutar Islamske zajednice, pa i između Kemure i Kamarića, međusobno. Naglašeno je kako je i sam Kamarić imao primjedbi na Kemurino (ne)djelovanje, ali je ipak nastojao da stanje popravi njihovim međusobnim dijalogom. I u drugim identificiranim i ovdje prezentiranim primjerima, Kamarića susrećemo kao osobu koja djeluje u pravcu rješavanja problema maksimalnom posvećenošću do mjere da je sam Kamarić bio prepoznat kao “odličan poznavalac prilika u IVZ” i vrstan pravnik koji priprema posljednje redigovanje propisa, koje je trebalo pripremiti i implementirati s ciljem transformacije Zajednice. Kao takav, ostavio je prepoznatljiv trag, znatno vidljiviji ljudima njegova nego našeg vremena. Upravo zbog ove, pomalo paradoksalne situacije, ovaj rad treba čitati i razumijevati kao prilog boljem poznavanju ne tako davne, ali ipak prošlosti te nastojanje da se, kazano riječima iz jed-

nog klasičnog historijskog teksta, djela ljudi “otrgnu od zaborava”.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljena arhivska građa

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Republička komisija za vjerska pitanja/Komisija za vjerska pitanja (RKVP/KVP).
2. Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP).

Štampa i periodika

1. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva* (VIS)
2. *Oslobođenje*
3. *Политика*
4. *Preporod*

Knjige, članci i rasprave

1. Bećirović, Denis. “Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine”, *Prilozi*, 40/2011, 171-193.
2. Bećirović, Denis. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut za istoriju, 2012.
3. Duranović, Amir. “Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice u FNRJ”, *Mustafa Imamović – 45 godina naučnog i publicističkog*

- rada – zbornik radova. Sarajevo/ Gradačac: Institut za istoriju Sarajevo – JU Javna biblioteka "Alija Isaković" Gradačac – University Press Sarajevo, 2010, 347-356.
4. Duranović, Amir. "Organizaciona struktura Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i 'austrijsko naslijeđe'". *Historijska misao*, god. 3, br. 3, 2017, 303-319.
  5. Duranović, Amir. *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Sarajevo: UMHS, 2021.
  6. Hamzić, Omer. "Jedan pogled na život i djelo akademika Mustafe Kamarića. Dugogodišnji profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, istaknuti funkcioner Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i osnivač Narodne biblioteke u Gračanici", *Historijski pogledi*, br. 2., Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2019., 230-242
  7. Hamzić, Omer. "Likovi zavičaja, Dr. Mustafa Kamarić, prvi Gračanlija doktor nauka", *Gračanički glasnik*, br. 15, Gračanica 2003, 27-30.
  8. Kamberović, Husnija. *Džemal Bijedić: Politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012.
  9. Konrad, Sebastijan. *Šta je globalna istorija?* Beograd: Arhipelag, 2021.
  10. Новаковић, Драган. "Школовање студената Исламске заједнице из СФРЈ у иностранству", *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, Нови Сад, 120/2006, 287-303.
  11. Радић, Радмила. *Држава и верске заједнице 1945 – 1970*, књига 2. Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.
  12. Radić, Radmila. "Islamska verska zajednica 1945-1970. godine". *Historiografski vidici I*, 32/05. Sarajevo: Forum Bosnae, 2005, 99-134.
  13. Salkić, Muhamed. *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El Kalem, 2001.
  14. Sultanović, Adis. *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*. Sarajevo: El-Kalem, 2021.
  15. Trhulj, Sead. *Mladi muslimani*. Zagreb: Globus, 1992.

SUMMARY**MUSTAFA KAMARIĆ AND THE METAMORPHOSIS OF THE ISLAMIC COMMUNITY: A REFLECTION ON THE ECHOES OF THE 1960S**

Mustafa Kamarić is an important yet under-researched figure in contemporary Bosnian history. As a prominent professor at the Faculty of Law in Sarajevo and a member of the Academy of Sciences, he significantly influenced the development of the legal system. During the 1960s, he held multiple terms as the president of the Assembly of the Islamic Community. This paper analyzes the challenges faced by the Islamic Community during that time and Kamarić's role in those processes. The research primarily relies on archival material from Bosnia and Herzegovina and Serbia, including relevant state documents. Kamarić emerged as an active leader who addressed pressing issues and contributed to the community's affirmation. His efforts involved fostering dialogue between state structures and the Islamic Community, particularly concerning property and personnel matters. This period saw numerous disputes between the state and the community, necessitating various forms of cooperation. Kamarić often acted as a mediator, bridging the perspectives of opposing parties. Despite his criticisms of Grand Mufti Sulejman Kemura's actions, he pursued improved relations through constructive dialogue. Kamarić was regarded as an "excellent connoisseur of circumstances in the IVZ" and an accomplished lawyer. His commitment to problem-solving was crucial for the community's transformation. He advocated for the redrafting of regulations that needed to be implemented to strengthen the Community. This paper explores the complex relationships between state structures and the Islamic Community, particularly through the lens of Kamarić and Kemura. Their dialogue and collaboration were instrumental in addressing key issues faced by the Community during that decade. This work aims to illuminate the significance of Kamarić's contributions to the life of the Islamic Community, with his legacy remaining relevant even today. In conclusion, the paper enhances our understanding of recent history and seeks to "rescue from oblivion" the important deeds of individuals.
